

**SLÍZ MARIANN, Személynévadás és névhasználat
a kései ómagyar korban. Habilitációs értekezés összefoglalója***

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2016. 180 lap

Opponensek: B. GERGELY PIROSKA, GERSTNER KÁROLY

A habilitációs előadások időpontja: 2016. december 9.

1. A habilitációs értekezés mind témájában, mind a vizsgálatok alapjául szolgáló korpuszt tekintve a Személynévadás az Anjou-korban (Bp., 2011) című monográfiám folytatásának tekinthető. Legfőbb forrásul az 1301–1359 közötti magyarországi oklevelekből általam gyűjtött és összeállított, 20 000 rekordot tartalmazó korpuszom szolgál. Ennek első része 2011-ben jelent meg Anjou-kori személynévtár (1301–1342) címen, második része pedig 2017-ben lát napvilágot. A korpusz az apaneves szerkezetek révén egészen az 1220-as évekig visszamenőleg szolgáltat adatokat a személynévadás és a személynév-állomány jellemzőiről. A 14–16. századi vizsgálatokhoz emellett többféle forrást is felhasználtam; ezeket a vonatkozó részeknél jelzem.

Az értekezés három fő célja: 1. a korabeli magyarországi egyénnévállomány eredet szerinti összetételének, társadalmi változatosságának és időbeli változásának, illetve a családnevek kialakulóban lévő rendszerének és állományának, valamint az egyes jelenségek okainak a vizsgálata; 2. a korabeli oklevélírás személyjelölő szerkezeteket érintő gyakorlatának a vizsgálata; 3. új módszertani lehetőségek bevonása a fenti két témakör vizsgálatába.

2. A célokat, forrásokat és módszereket ismertető 1. fejezetet követően az értekezés 2. nagy fejezete – egy rövid módszertani bevezetés után – először a 13–14. századi magyarországi egyénnévállomány változását és társadalmi megoszlását tekinti át nemek szerint, majd a névváltozatokkal és az öröklődésnek a névgyakorlatban játszott szerepével foglalkozik több szempontból.

2.1. A névállomány időbeli változásáról megállapítható, hogy a világi nevek különböző nyelvekből eredő rétegei (magyar, török, német, szláv, francia) már az 1220-as évekre kisebbségbe kerültek az egyházi nevekkel szemben. Ez utóbbiak nagy népszerűségét egyértelműen a görög–latin eredetű bibliai és martirológiumi nevek okozzák. A világi nevek visszaszorulása nem a névpéldányok számának a növekedése, hanem egyes egyházi nevek megterheltségének a jelentős növekedése miatt következett be. A korpusz alapján az egyes rétegek közötti eltérő névdivat is kirajzolódik. A polgárság névanyagában például a német és a francia nevek nagyobb arányban fordulnak elő, hiszen a városi lakosság jelentős része német vagy vallón nyelvterületről származott.

2.2. A következő fejezet az egyénnevek változatait tekinti át. Ezek nemek szerinti megoszlását vizsgálva kitűnik, hogy a női nevek élőnyelvi változatai az egész korszakban

* Megjelenés: SLÍZ MARIANN, Személynévtörténeti vizsgálatok a középkori Magyarországról. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2017. 179 lap.

gyakrabban kerültek be az oklevelekbe. Ennek az egyik oka az lehet, hogy a középkori egyházi névkincs szegényebb volt női nevekben, mint férfinevekben, és az egyes nevek nagyobb megterheltségét a változataik használatával igyekeztek ellensúlyozni. A másik lehetséges magyarázat a nők korabeli, alárendelt társadalmi szerepében keresendő: mivel jogi szempontból kevésbé voltak fontosak, nevük feljegyzésében kevésbé érvényesíthették a standardizáló törekvéseket, illetve a névváltozatokban eredetileg meglévő becéző funkció erősebben érvényesülhetett.

A névváltozatok időbeli gyakorisága a férfinevek esetében azt mutatja, hogy a 13. század végi 15%-hoz képest a 14. század közepére megfeleződött az arányuk. Ez tükrözheti a standardizálás általánosabbá válását az oklevélírásban, de – tudván, hogy e változatok többsége mára legfeljebb család- és helynevekben őrződött meg – arra is utalhat, hogy fokozatos eltűnésük éppen ebben az időszakban zajlott. A névváltozatok társadalmi megoszlásában nem lehet szabályosságot megfigyelni: minden réteg nevének feljegyzésében megjelentek, s egyes nevek változatai a nemesség esetében fordultak elő nagyobb arányban, más nevekéi más rétegekében.

A fejezet egy módszertani esettanulmánnyal zárul, mely kiemeli, hogy a névváltozatok vizsgálata nemcsak névtani, hanem hangtörténeti célokat is szolgálhat: a *Johannes* név *Jován* és *Iván* változatai például a *jo-/ju-* > *i-* hangváltozás területi elterjedésének a megfigyelésében is használhatók.

2.3. Ezt követően azt mutatom be, hogyan vonható be a genealógia a személynévtörténeti kutatásokba. Így a néveredet feltárásában fontos kiegészítője lehet a név nyelvtörténeti vizsgálatának, mint a *Jolánta* példája mutatja. E név eredetéről kétféle vélekedés él a magyar szakirodalomban: az egyik szerint görög, a másik szerint francia. Ráadásul e név a 19. században összekeveredett a középkori *Jóleán*-ból Dugonics András által a 19. század elején létrehozott *Jolán*-nal. A vizsgálat egyértelműen szétválasztja a két nevet, feltárja a *Jolánta* számos változata közötti időbeli és nyelvtörténeti viszonyokat, majd nyelvtörténeti és genealógiai érvek alapján arra a következtetésre jut, hogy a név II. András felesége, a francia származású Courtenay Jolánta révén kerülhetett Magyarországra. Generációk óta öröklődött ugyanis a királyné családjában, és francia nyelvterületen a 13. század előttről is kimutatható a használata, míg Magyarországon csak néhány évtizeddel a királyné érkezése után jelenik meg. A szakirodalom ellentmondónak látszó megállapításai tehát könnyen összeegyeztethetők: a görög etimonú név francia közvetítéssel kerülhetett a magyarba, s az eltérő állítások a néveredet felfogásának tisztázatlanságából adódhattak. A témakör módszertani tanulsága így nemcsak a genealógia hasznosíthatósága, hanem az is, hogy milyen veszélyei vannak a névtani terminusok definiálatlan használatának általában, illetve kiemelten is a névszótárakban.

A genealógia a névöröklés szerteágazó kérdéskörének a körüljárását is segítheti; ennek demonstrálására kiegészítő korpuszként ENGEL PÁL középkori genealógiáját (2003) is felhasználtam. Először a 14. század közepén megjelenő *Dorottya* név példáján mutattam be, hogyan járultak hozzá a nemesi családok közötti házassági kapcsolatok egy név elterjedéséhez. A vizsgálat tanulsága, hogy egy ritka, az adott családra jellemző női név továbbörökítése leányágon a két család közötti kapcsolat jelölője lehet, amelynek bizonyos politikai és gazdasági helyzetben komoly fontossága lehet. A férfinevek ezzel szemben többnyire férfiágon öröklődnek, szimbolikus funkciójuk ugyanis inkább az azonos nevet viselő jeles ősöktől való leszármazás kifejezése.

Ezután az ENGEL-féle genealógia teljes korpuszát áttekintve vizsgálom az egyénnevi eredetű nemzetségnevek adott nemzetségen belüli, egyénnevként való használatát. Ebből kiderül, hogy nincs egyenes arányosság a nemzetség nagysága és a névöröklés gyakorisága között, s az öröklési lánc nem terjed tovább négy generációnál. A nemzetség nevének egyénnevként való használata tehát jóval kevésbé lehetett jellemző, mint azt korábban feltették. És bár a szimbólumértékű név választása az egyházi nevek egyre erősödő terjedése ellenében hatott, e hatás nem tekinthető különösebben erősnek: a tárgyalt nevek többsége nem élte túl a 13. századot.

A fenti módszer a lovagi irodalomból eredő nevek időbeli elterjedésének a vizsgálatára is alkalmazható. Az adatok alapján e nevek nemzetségen vagy családon belüli öröklődése kevésbé volt jellemző, mint a világi egyénneveké, és az egyenes áginnál gyakoribb az oldalági öröklítés. Ez azért meglepő, mert a szakirodalom szerint e névcsoport egy-két példányát a 15. század elejére már csak az öröklődés tartotta fenn. Ehhez képest a 14. század végén, 15. század elején adott nevek között jórészt olyanokat találunk, amelyeknek (legalábbis a genealógia szerint) nincsen családi előzményük. E névtípust tehát nemcsak az öröklés, hanem a források ismerete is élthette a 15. század elejéig.

3. A 3. fejezet a családnevek kialakulását érintő kérdésekkel foglalkozik. Ennek során az élő névhasználat nyomait kutatom magyarországi latin, német és cseh oklevelek alapján, kiemelt figyelmet fordítva az oklevélírásnak a személyjelölésben követett normáira és azok időbeli változására is; ezek feltárása ugyanis közelebb vihet a családnév-történet első korszakának mélyebb megismeréséhez.

3.1. Az első alfejezet fő kérdése: alkalmazhatók-e formai szempontok annak eldöntésére, hogy egy adott személyjelölő szerkezet megkülönböztető névelemet vagy családnevet tartalmaz-e. Ennek érdekében a magyar családnevek kialakulásának időszakából, a 14–16. századból több forrástípus névadatait vetem össze forma és funkció szempontjából. A vizsgálat eredménye szerint a névadatok szerkezete erősen függ a forrás típusától, így az eltérő forrástípusból származó névadatok összevetése csak kellő kritikával végezhető el. Az is bebizonyosodott, hogy a formai szempontok nem használhatók a családnévség megítélésének kritériumaiként, hiszen a névadatok szerkezete nem feltétlenül a valós névhasználatot, hanem inkább a hivatalos írásbeliség időben és forrástípusonként is eltérő, a névviselő társadalmi helyzetétől is függő névlejegyzési szokásait tükrözi. A 16. századi forrásokból nagyobb biztonsággal rekonstruálható az élőnyelvi névhasználat, mint a 14. századiakból, ugyanakkor a forrás célja is lényeges szempont: azokból, amelyek belső használatra készültek, hitelesebb képet kaphatunk a korabeli élő névhasználatról, mint a hivatalos céllal írt oklevelekből.

3.2. A következő alfejezet a megkülönböztető névelemek lejegyzésére irányuló oklevélírói gyakorlatot állítja a középpontba. Ennek során kitér az élőnyelvi névhasználat oklevélbeli megjelenésére, majd a latin és német nyelvű oklevelek tanúságát veti össze abból a szempontból, hogy miképpen befolyásolják az egyénnevekhez kapcsolódó névelemek öröklődő voltának megítélését. A magyar szakirodalom eddig ugyanis nagyban támaszkodott a latin oklevelek személyjelölő szerkezeteinek formai sajátosságaira. Csakhogy az afféle változások például, mint a *filius*, *dictus* stb. fokozatos eltűnése, elsősorban az oklevélírás személyjelölő szokásainak a változását, nem pedig a megkülönböztető névelemek öröklődővé

válását tükrözik. Annyiban ugyanakkor a latin elemek eltűnése mégiscsak összefügghet a családnévrendszer kialakulásával, illetve annak a scriptorok általi érzékelésével, hogy a családnevek már más típust képviselnek, mint a megkülönböztető névelemek (vagyis már nem egyéni sajátosságot jelölő, hanem öröklődő nevekről van szó).

A formai szempontoktól való önkéntelen befolyásoltság esélyét csökkentti, ha más, például német nyelvű oklevelek személyjelölő szerkezeteit is megvizsgáljuk. Az ezekben alkalmazott megoldások ugyanis jobban tükrözik az élő névhasználatot, így ha pusztán ezeket használnánk fel forrásként, és hagynánk magunkat befolyásoltatni a formai szempontoktól, akkor már a 14. századra kialakult családnévrendszerről beszélhetnénk.

3.3. Ezt követően a latin oklevelek különféle személyjelölő szerkezeteinek gyakoriságára, illetve annak időbeli változására és társadalmi megoszlására térek ki részletesebben. A 14. század első felében a leggyakoribb szerkezet az egyénnev + egy megkülönböztető névelem volt, de gyakorisága a több névelemet tartalmazó szerkezetek arányának növekedésével fokozatosan csökkent. A latin oklevélírási gyakorlat tehát a bonyolultabb szerkezetek felé mozdult el, egyre távolítva a szorosabb értelemben vett birtokügyekkel kapcsolatos oklevélbeli személyjelölő szerkezeteket a valós névhasználattól. Az egyes szerkezetek gyakorisága között ugyanakkor jelentős különbségek rajzolódnak ki. A legjellemzőbb a *filius*-os szerkezet, bár a *de*-s szerkezet gyakorisága meredeken emelkedve a 14. század közepére megközelítette a *filius*-os nevekét. E két szerkezetnek a *dictus*-osnál jóval gyakoribb volta abból következhet, hogy bár ezek mögött is állhatott élő névhasználat, jó részük inkább a személynevek szövegbe illesztésére vonatkozó eljárás módnak köszönhető. Ezzel szemben a *dictus* mögött – jelentésénél fogva – mindig valós névhasználat állt, s eseteinek számát nem növelhette a scriptorok mesterséges szerkezetalkotása.

A bonyolultabb szerkezetek leginkább a birtokosok személyneveinek a szövegbe illesztésére voltak használatosak. Az egyetlen megkülönböztető névelem alkalmazása a társadalmi ranglétrán lefelé haladva egyre jellemzőbb. A *filius*-os szerkezet szinte minden rétegben a leggyakoribb típus, a *de*-s viszont kifejezetten a birtokos rétegbeli gyakoriságának köszönheti nagy megterheltségét. A jobbágyságban e két szerkezetnek a szerényebb aránya és az egyelemű nevek relatív többsége azzal lehet összefüggésben, hogy a vizsgált oklevelekben egyszerre általában legfeljebb 2-3 jobbágyság neve fordult elő, így nem volt szükség az egyénnev mellett más megkülönböztető eszközre. Ezzel szemben az összeírásokban szinte kizárólag jobbágyságok szerepeltek, ezért ezekben törekedtek a megkülönböztető névelemek vagy családnevek pontos feljegyzésére. A szerkezetek gyakorisága alapján kirajzolódó kép tehát nem feltétlenül a családnevek kialakulásának társadalmi és időbeli ütemét tükrözi. Ha ugyanis valóban jelentős különbség lett volna a társadalmi rétegek között e tekintetben, akkor a *dictus*-szal kapcsolt közszoói eredetű szerkezeteknek is a jobbágyság körében kellene a legalacsonyabb arányban jelen lenniük; ennek azonban éppen az ellentétét tapasztalhatjuk. Ha a közszoói eredetű szerkezetek jelentés szerinti kategóriáinak társadalmi megoszlását is áttekintjük, nem meglepő, hogy a külső tulajdonságra utaló csoport leginkább a jobbágyságra jellemző, míg a polgárság körében a foglalkozás- és tisztségnévi eredetű névelemek alkotják a relatív többséget.

4. A 4. fejezet a személynevek fordításával foglalkozik; a nevek más nyelvű (latin, német és cseh) oklevelekbe való bekerülése ugyanis névfordítással történt. A szerkezetek

összevethetőségét VERMES ALBERT PÉTER modelljének (Proper names in translation: A relevance-theoretic analysis. Debrecen, 2005) az alkalmazása biztosította.

A célnyelveket összevetve kiderül, hogy a lehetséges fordítási műveletek közti választást olyan nyelvi és nyelven kívüli tényezők irányíthatták, mint a források típusa; a névviselő társadalmi helyzete; a személynév fajtája; a megkülönböztető névelem vagy a családnév adott jelentéstani kategóriába való tartozása; a forrás- és célnyelvek közti eltérések; az írnok nyelvismerete; a név azonosító funkciójának megőrzésére irányuló törekvés. A három célnyelvre történő fordítási stratégiák között nagyobb a hasonlóság, mint az eltérés; ez bizonyára a közös európai oklevélírási hagyományra vezethető vissza. Ugyanakkor egy feltűnő különbség is kirajzolódik: míg a latin oklevelekben ritkán fordul elő a magyaros névsorrend, addig a német és cseh nyelvű oklevelekben gyakoribb, sőt a németben bizonyos típusoknál ez a jellemző. Ennek oka véleményem szerint a nyelvek eltérő státusza és használati köre: míg a több évszázados hagyományokkal rendelkező latin oklevélírást végig megmaradt a hivatalosság első számú közvetítőjének, addig a német és még inkább a cseh használata szűkebb időszakra és területre korlátozódott. Emiatt a familiárisabb körben használt német és cseh oklevelekben a latinnál erősebben tükröződhetett az élő névhasználat.

Az időbeli változás összevetésére csak a latin oklevelek voltak alkalmasak. Ez alapján elmondható, hogy a 16. századra mind az egyénnevek, mind a megkülönböztető névelemek, illetve családnevek fordítására alkalmazott stratégiákban nagyfokú egységesülés ment végbe. Ennek háttérében a névrendszer változásai állhatnak. A családnevek ugyanis a 16. század elejére már jórészt kialakultak, s a fordítást végző írnokok érzékelték az egyénnév és a családnév közötti pragmatikai különbséget. Az egyénnév ugyanis ekkorra már többnyire a közös európai névkincs része, így könnyen behelyettesíthető más nyelvi megfelelőjével; a családnév viszont csak változatlanul hagyása esetén tudja betölteni a családdal való kapcsolatot kifejező szerepét.

5. Az 5. fejezet a személynevekben felfedezhető kontaktusjelenségekkel foglalkozik. Ez természetesen szorosan összefügg az előző kérdéskörrel, hiszen mindkettőnek a történeti-művelődéstörténeti háttérét a korabeli Magyarország soknemzetiségű, illetve scriptorainak két- vagy többnyelvű volta szolgáltatja. A korábban már felhasznált német és cseh nyelvű oklevelek így e téren is alkalmazhatók kiegészítő forrásokként.

E szempontból az idegen eredetű egyén- és családnevek átvétele nyelvbéli közvetlen kontaktusjelenségként értékelhető, a magyar személynévrendszer egyeleműből többeleművé alakulása pedig – ha nem is kizárólagosan – nyelvbéli közvetett kontaktusjelenségként is felfogható. Az oklevelekből elsősorban diskurzusbeli kontaktusjelenségek mutathatók ki. Ilyen például a helyesírás terén egy másik nyelvre jellemző írásmód, a hangtan szintjén a magyar zöngés mássalhangzók németre jellemző zöngétlenítése, a morfológia szintjén a német képzők megjelenése latin szerkezetben, a szintaxis szintjén pedig a magyar névsorrend.

6. Az itt bemutatott eredmények remélhetőleg nemcsak a középkori magyarországi személynévállomány, a névadási és névhasználati szokások, valamint a családnévtörténet korai szakaszának a megismeréséhez visznek bennünket közelebb, hanem a jövőbeni családnév-tipológiai vizsgálatokban is felhasználhatóak lesznek. Kiemelt célom volt emellett módszertani szempontokkal is segíteni a korszak személynévanyagának későbbi

kutatását, különös tekintettel egyes társtudományok, így a történettudomány, a genealógia, a fordítástudomány és a kontaktológia alkalmazhatóságára. E vizsgálatok reményeim szerint nemcsak a névkutatásnak, hanem az említett tudományoknak is új adalékokkal szolgálhatnak.

SLÍZ MARIANN

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5959-1018>

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

**MARIANN SLÍZ, Personal name giving practices and name use
in the Late Old Hungarian Period (1350–1526)
Summary of a habilitation dissertation**

The habilitation dissertation presents the stock and use of personal names in medieval Hungary, alongside the conventions of using personal names in written deeds, based on a corpus collected from 14th–16th-century Latin, German and Czech charters written in Hungary. With respect to single-constituent names, the author discusses the changes in their distribution over time by origin; explores the distribution of the spoken name variants appearing in the charters according to social class and gender, and demonstrates the changes in their proportion over time. In connection with the development of family names, the author examines the types of structures identifying persons, their frequencies, social distribution and their tendency to change over time. How personal names were inserted into the texts of the charters is analysed from the point of view of translation studies, and this survey shows that the structures found in the German and Czech documents were closer to the names used in spoken language than the ones appearing in Latin deeds. The reason for this lies in the fact that the two living languages held less prestige than Latin, and their use in writing must have been restricted in society and limited in time. Owing to polyglot contemporary scribes, charters also present an opportunity to discover language contact features in the use of personal names.